

پیشگفتار:

بروز دگرگونی‌های چشمگیر منطقه‌ای و جهانی انجامید. افزایش همکاری‌های منطقه‌ای، انسجام سیاسی و فرهنگی برخی کشورها از جمله کشورهای اسلامی نمونه‌ای از این تحولات به‌شمار می‌آید. موقعیت مکانی و ژئوپلیتیک کشورهای اسلامی، برخورداری آنها از منابع و ذخایر سرشار نفت و گاز، جمعیت رو به رشد و ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی‌شان، در بالا بردن اعتماد به نفس و احساس همکاری و هماهنگی در میان آنها مؤثر بوده است. البته در تعریف کشورهای اسلامی دیدگاه‌های گوناگون وجود دارد. از دید سازمان کنفرانس اسلامی، هرگاه جمعیت مسلمانان یک کشور بالاتر از ۵۰ درصد باشد، آن کشور اسلامی شناخته می‌شود (سازمان کنفرانس اسلامی، ۱۳۷۳). از دیدگاهی دیگر، هرگاه شمار مسلمانان یک سرزمین به ۷۵ درصد کل جمعیت برسد، به آن کشور، کشور اسلامی گفته می‌شود. (گنجی، ۱۳۶۵، ص ۴۳) در این مقاله تلاش شده است با توجه به دگرگونی‌های پدید آمده در اقتصاد سیاسی جهان، شاخص‌های توسعه انسانی در کشورهایی که بیش از ۵۰ درصد از جمعیت آنها مسلمانند به تصویر کشیده شود؛ همچنین موقیبت‌های این کشورها و چالش‌هایی که با آن روبه‌رو هستند معرفی شود و در پایان راهبردهایی ارائه گردد.

ویژگی‌های جغرافیایی:

کشورهای اسلامی با بیش از یک میلیارد جمعیت در بخش‌های پهناوری از آسیا و آفریقا جای گرفته‌اند. آسیا که خاستگاه ادیان بزرگ جهان و از جمله دین اسلام بوده، بیشترین جمعیت مسلمان را در خود جای داده است. بیشتر کشورهای اسلامی دارای مرزهای بهم پیوسته‌اند و این می‌تواند در تشکیل قدرتهای منطقه‌ای و تعامل و همکاری میان کشورهای اسلامی اثری چشمگیر داشته باشد. بسیاری از کشورهای اسلامی به آبهای آزاد دسترسی دارند و از شرایط خوبی برای گسترش بازرگانی خارجی برخوردارند. از دید اقلیمی بیشتر این کشورها

پر داختن به موضوع توسعه بویژه توسعه انسانی در کشورهای اسلامی از آن رو بسیار اهمیت دارد که از یک سو این کشورها با نزدیک به ۱/۵ میلیارد نفر جمعیت بیش از ۲۰ درصد جمعیت جهان را به خود اختصاص داده‌اند، از سوی دیگر از نظر توزیع جغرافیایی یکبارچه بوده و مهمتر از آن دارای موقعیت استراتژیک و ژئوپلیتیکی هستند. بیشتر این کشورها در خاورمیانه و شمال آفریقا استقرار یافته و برخی از آنها از منابع سرشار نفت و گاز برخوردارند به گونه‌ای که بیش از نیمی از ذخایر نفت و گاز جهان در این کشورها نهفته است. با توجه به تعالیم عالیة اسلام و رسالت آن در راه حفظ کرامت انسانی، صلح و رستگاری جهانیان اهمیت پر داختن به وضع توسعه انسانی در کشورهای اسلامی، دوچندان می‌شود. اسلام دینی است پیام آور صلح و آزادی و در دوران کنونی بعنوان نماینده یک تمدن بزرگ و پیشرو به دنبال ایجاد صلح و ثبات در روابط میان انسانها، حفظ احترام متقابل، نمایاندن ارزش‌های انسانی و حرکت به سوی جهانی عاری از خشونت و نابرابری است. از این رو نخست باید تنگدستی و بیسوادی و نابرابری در این کشورها ریشه کن شود تا همه مسلمانان بتوانند در پیشبرد اهداف انسانی و اسلامی مشارکت جویند. کشورهای مسلمان پیش از هر چیز باید به توسعه انسانی پایدار دست یابند و برای بهره‌برداری بهینه از منابع و فرصت‌ها، به بهبود کمی و کیفی ابعاد زندگی شهروندانشان بپردازند. (جمعه‌پور، ۱۳۸۱، ۹۳)

مقوله توسعه انسانی که کمابیش از آغاز دهه ۱۹۹۰ در جهان مطرح شده، رویکردی تازه به توسعه است. نگرش یکسره اقتصادی به توسعه در گذشته، بر پایه معیارها و مفاهیمی کمی چون محصول ناخالص ملی و... دیگر نمی‌توانست نیازهای مادی و معنوی بشر را برآورده سازد. دگرگونی‌های پدید آمده در ادبیات سیاسی و اقتصادی جهان با فروپاشی اتحاد شوروی و متلاشی شدن بلوک شرق به از میان رفتن جهان دو قطبی و

توسعه انسانی
در
کشورهای
اسلامی

دکتر مجید یاسوری
استادیار گروه جغرافیا
دانشگاه فردوسی مشهد

وضع مساعدی ندارند و به علت قرار گرفتن در مناطق خشک و نیم خشک با کمبود بارندگی و در نتیجه محدودیت منابع آب و امکانات کشاورزی روبه‌رویند. جز کشورهای مسلمان واقع در جنوب و جنوب شرق آسیا که آب و هوای مداری و جنب‌مداری دارند، بسیاری از کشورهای اسلامی از شرایط سخت اقلیمی رنج می‌برند. در برخی کشورها دمای هوا گاه تا بیش از ۵۵ درجه و میزان بارندگی گاه تا صفر گزارش می‌شود. (احمدیان، ۱۳۸۲) بنابراین بحران آب یکی از مهمترین چالشهای جهان اسلام در دهه‌های آینده خواهد بود. شیوه‌های سنتی بهره‌برداری از منابع آب و بالا بودن درصد اتلاف بر این مشکل افزوده است. محدودیتهای مالی کشورهای اسلامی و پایین بودن سطح تکنولوژی مانع از اقدامات اساسی برای مهار کردن آبهای سطحی شده و در مواردی برداشت نسنجیده از منابع آب زیرزمینی، آفت سفره‌های آب و شوری منابع آب و خاک را به دنبال داشته است. برآورد دقیق جمعیت مسلمانان جهان دشوار است و از این رو در منابع گوناگون درباره‌ی شمار آنان اختلاف وجود دارد. به علت نبود تعریفی شفاف از کشورهای اسلامی و نبود طرحهای سرشماری مورد اطمینان، شمار و درصد جمعیت مسلمان در بسیاری از کشورها نامعلوم است. بیشتر منابع آماری جمعیت کشورهای اسلامی را نزدیک به یک و نیم میلیارد نفر برآورد می‌کنند. نرخ رشد بالا از ویژگیهای جمعیتی کشورهای اسلامی است و با وجود شرایط نامساعد طبیعی و اقتصادی، شوربختانه بیشتر کشورهای اسلامی دارای نرخ رشد جمعیت بالا هستند. افزایش جمعیت در مقیاس ملی، نگرانی بسیاری از اندیشمندان را برانگیخته است. جمعیت برخی از کشورهای اسلامی در ۲۰ سال آینده به دو برابر افزایش خواهد یافت. کاهش مرگ‌ومیر و بالا بودن میزان ولادت علت رشد جمعیت در بسیاری از کشورهای اسلامی در دو دهه گذشته بوده است. برخی کشورهای اسلامی با درپیش گرفتن سیاستهای کنترل جمعیت در دهه گذشته موفق به کاهش نرخ رشد جمعیت شده‌اند. با وجود تفاوتهای رشد

جمعیت در میان کشورهای اسلامی، میانگین نرخ رشد جمعیت در این کشورها در سال گذشته ۲/۹ درصد گزارش شده است. (همان، ص ۷) گذشته از بالا بودن نرخ رشد جمعیت، پایین بودن بسیاری از شاخصهای جمعیتی مانند امید به زندگی، باسواد، برخورداری از امکانات بهداشتی و... بر شدت نگرانیها افزوده است. جدول زیر جمعیت، نرخ رشد، باروری و آینده جمعیت در کشورهای اسلامی را نشان می‌دهد. برپایه آمارهای جدول شماره یک کمابیش نیمی از کشورهای مورد بررسی دارای نرخ باروری بیش از ۵ هستند.

از دید اقتصادی، جز کشورهای نفت خیز، بیشتر کشورها به کشاورزی وابسته‌اند و این بخش سهم چشمگیری در تولید و اشتغال دارد، به گونه‌ای که بیش از نیمی از جمعیت شاغل در کشورهای اسلامی در بخش کشاورزی کار می‌کنند. واقع شدن بیشتر این کشورها در کمربند خشک و نیمه خشک و شرایط سخت اقلیمی، سبب ناپایداری درآمد و اشتغال در این کشورها شده است. برپایه گزارش توسعه ملل متحد، در سال ۲۰۰۰ تراز بازرگانی بیشتر کشورهای اسلامی منفی بوده است (World Development Report 2001, op. cit, p 258)

محدودیتهای محیطی، وابستگی اقتصاد این کشورها به کشاورزی، سنتی بودن شیوه تولید، کمبود سرمایه و پایین بودن سطح تکنولوژی و در نتیجه پایین بودن بهره‌وری سخت بر درآمد کشورهای اسلامی اثر گذاشته است و این کشورها ناگزیر از روی آوردن به وام گرفتن از خارج برای پوشاندن کسری بودجه شده‌اند. بنابراین سرانه تولید ناخالص ملی در کشورهای اسلامی بسیار پایین است. جز پنج کشور بحرین، قطر، عربستان، کویت و امارات عربی متحده که به علت برخورداری از نعمت نفت و جمعیت اندک دارای درآمد سرانه از ۱۰ تا ۲۰ هزار دلار هستند، درآمدهای دیگر کشورها کمتر از ۱۰ هزار دلار است و حتی برخی کشورها درآمدهای نزدیک به ۱۰۰۰ دلار دارند. (شایان، ۱۳۷۹، ص ۲۰۷)

○ سرانه تولید ناخالص ملی در کشورهای اسلامی بسیار پایین است. جز پنج کشور بحرین، قطر، عربستان، کویت و امارات عربی متحده که به علت برخورداری از نعمت نفت و جمعیت اندک دارای درآمد سرانه از ۱۰ تا ۲۰ هزار دلار هستند، درآمدهای دیگر کشورها کمتر از ۱۰ هزار دلار است و حتی برخی کشورها درآمد سرانه‌ای نزدیک به ۱۰۰۰ دلار دارند.

جدول شماره یک

نام کشور	جمعیت ۱۹۷۵	جمعیت ۲۰۰۰	پیش‌بینی ۲۰۱۵	نرخ رشد ۱۹۷۵-۲۰۰۰	درصد جمعیت شهری	نسبت جمعیت زیر ۱۵ سال به کل	نرخ باروری ۱۹۵۰-۲۰۰۰
بحرین	۰/۳	۰/۶	۰/۸	۳/۴	۹۲/۲	۲۰/۲	۲/۶
کویت	۱	۱/۹	۲/۸	۲/۶	۹۶	۲۵/۹	۲/۹
امارات	۰/۵	۲/۶	۳/۲	۶/۶	۸۶/۷	۲۱۴/۱	۳/۲
قطر	۰/۲	۰/۶	۰/۷	۴/۸	۹۲/۷	۲۲/۷	۳/۷
مالزی	۱۲/۳	۲۲/۲	۲۷/۹	۲/۴	۵۷/۴	۲۶/۷	۳/۳
لیبی	۲/۴	۵/۳	۷/۱	۳/۱	۸۷/۶	۳۰/۴	۳/۸
عربستان	۷/۳	۲۰/۳	۳۱/۷	۴/۱	۸۶/۲	۳۸/۶	۶/۲
لبنان	۲/۸	۳/۵	۴/۲	۰/۹	۸۹/۷	۲۳/۸	۲/۳
عمان	۰/۹	۲/۵	۴/۱	۴/۲	۷۶	۴۱۴/۵	۵/۸
قزاقستان	۱۴/۱	۱۶/۲	۱۶	۰/۵	۵۵/۸	۲۲/۲	۲/۱
مالدیو	۰/۱	۰/۳	۰/۵	۳	۲۷/۶	۴۰/۵	۵/۸
ترکیه	۴۰	۶۶/۷	۷۹	۲	۶۵/۸	۲۴/۱	۲/۷
ترکمنستان	۲/۵	۴/۷	۶/۱	۲/۵	۴۴/۸	۲۸/۴	۳/۶
آذربایجان	۵/۷	۸	۸/۷	۱/۴	۵۱/۹	۱۷/۵	۱/۹
آلبانی	۲/۴	۳/۱	۳/۴	۱/۱	۴۲/۳	۲۲/۷	۲/۶
ازبکستان	۱۴	۲۴/۹	۳۰/۶	۲/۳	۳۶/۷	۲۵/۹	۲/۸
تونس	۵/۷	۹/۵	۱۱/۳	۲	۶۵/۵	۲۴/۸	۲/۳
ایران	۳۳/۵	۷۰/۳	۸۷/۱	۳	۶۴	۲۷/۲	۳/۲
لردن	۱/۹	۴/۹	۷/۲	۳/۷	۷۸/۸	۳۶/۴	۴/۷
قرقیزستان	۳/۳	۴/۹	۵/۸	۱/۶	۳۴/۴	۲۵	۲/۹
مولدووی	۳/۸	۴/۳	۴/۲	۰/۴	۴۱/۶	۱۶/۷	۱/۶
الجزایر	۱۶	۳۰/۳	۳۸	۲/۵	۵۷/۱	۲۶/۸	۳/۲
سوریه	۷/۴	۱۶/۲	۲۳/۲	۳/۱	۵۱/۴	۳۴/۳	۴
انگولزی	۱۳۴/۶	۲۱۲/۱	۲۵۰/۱	۱/۸	۴۱	۲۴/۷	۲/۶
تاجیکستان	۳/۴	۶/۱	۷/۱	۲/۳	۲۷/۶	۲۷/۱	۳/۷
مصر	۳۸/۸	۶۷/۹	۸۴/۴	۲/۲	۲۲/۷	۲۶/۹	۳/۴
کومور	۰/۳	۰/۷	۱/۱	۳/۲	۳۳/۲	۳۹/۸	۵/۴
پاکستان	۷۰/۳	۱۴۱/۳	۲۰۴/۲	۲/۸	۳۳/۱	۳۸/۴	۵/۵
سودان	۱۶/۷	۳۱/۱	۴۲/۴	۲/۵	۳۶/۱	۳۵/۴	۴/۹
یمن	۷	۱۸/۳	۳۳/۱	۳/۹	۲۴/۷	۴۸/۹	۷/۶
بنگلادش	۷۵/۶	۱۳۷/۴	۱۸۴/۲	۲/۴	۲۵	۳۲/۹	۳/۸
نیجریه	۵۴/۹	۱۱۳/۹	۱۶۵/۲	۲/۹	۴۴/۱	۴۱/۴	۵/۹
جیبوتی	۰/۲	۰/۶	۰/۷	۴/۴	۸۴	۴۱/۵	۶/۱
موریتانی	۱/۴	۲/۷	۴/۱	۲/۷	۵۷/۷	۲۳/۵	۶
سنگال	۴/۸	۹/۴	۱۳/۵	۲/۷	۴۷/۴	۴۰/۱	۵/۶
گامبیا	۰/۵	۱/۳	۱/۸	۳/۵	۳۰/۷	۳۶/۷	۵/۲
مالی	۶/۲	۱۱/۴	۱۷/۷	۲/۴	۳۰/۲	۴۶/۳	۷
صحرائ غربی	۲/۱	۳/۷	۴/۹	۲/۴	۴۱/۲	۴۰/۵	۵/۳
چاد	۴/۱	۷/۹	۱۲/۴	۲/۶	۲۳/۸	۴۶/۴	۶/۶
نیجریه	۴/۸	۱۰/۸	۱۸/۵	۳/۲	۲۰/۶	۴۹/۷	۸

(مأخذ: گزارش توسعه ملل متحد، ۲۰۰۲)

○ بیشتر کشورهای اسلامی در زمینه توسعه انسانی در گروه‌های پایین و متوسط قرار دارند به گونه‌ای که در میان ۵۷ کشور جهان با درجه توسعه انسانی بالاتر آنها ۵ کشور اسلامی، در میان ۸۶ کشور با درجه توسعه متوسط ۲۴ کشور اسلامی و در میان ۳۰ کشور با درجه توسعه پایین ۱۵ کشور اسلامی هستند.

وضع توسعه انسانی در کشورهای اسلامی

ارائه چشم‌اندازی روشن از وضع توسعه انسانی در کشورهای اسلامی به علت شمار چشمگیر این کشورها، پراکندگی جغرافیایی آنها و ساختارهای جمعیتی متنوعشان کاری دشوار است. در گزارش توسعه انسانی سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۵ میلادی که بر پایه اطلاعات سال ۲۰۰۳ تهیه شده، جهان اسلام در زمینه توسعه انسانی به سه بخش با توسعه انسانی بالا، متوسط و پایین دسته‌بندی شده است. (Human Development Report, 2005)

بر پایه این گزارش، بیشتر کشورهای اسلامی در زمینه توسعه انسانی در گروه‌های پایین و متوسط قرار دارند به گونه‌ای که در میان ۵۷ کشور جهان با درجه توسعه انسانی بالا تنها ۵ کشور اسلامی، در میان ۸۶ کشور با درجه توسعه متوسط ۲۴ کشور اسلامی و در میان ۳۰ کشور با درجه توسعه پایین ۱۵ کشور اسلامی هستند. در این گزارش، ملاک‌گزینش کشورها بعنوان کشورهای اسلامی، عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی بوده و شاخصهای اصلی برای بررسی وضع توسعه انسانی، امید به زندگی، درصد باسوادی بزرگسالان، تولید ناخالص داخلی، شاخص فقر انسانی (HPI) و شاخص برابری اجتماعی مردان و زنان است. در این گزارش، کشورهایی که شهروندانشان روزانه کمتر از یک دلار درآمد داشته‌اند، کشورهای فقیر شناخته شده‌اند و باسوادی بویژه میان مردان و زنان بعنوان شاخص برابری اجتماعی به کار گرفته شده است. بر پایه شاخصهای ارائه شده، در بیشتر کشورها با سطح توسعه پایین، درصد باسوادی زنان بسیار کمتر از مردان است و شاید یکی از علتهای این وضع، کوتاهی دولتها در تخصیص منابع بیشتر به امور اجتماعی باشد. با وجود کمبود منابع مالی در بیشتر کشورهای اسلامی، درصد بودجه اختصاص یافته به سوادآموزی و تأمین بهداشت بسی کمتر از هزینه‌های نظامی است. این تراژدی، مسئولیت دولتهای اسلامی را

در برطرف ساختن مشکلات موجود و نیز پرداختن به وضع وخیم توسعه انسانی دوچندان کرده است. از دیگر محورهای گزارش، تأکید ویژه بر روند نزولی توسعه انسانی در برخی از کشورهای اسلامی است. بیشتر کشورهای اسلامی در حال وارد شدن به گروه‌های پایین و متوسط از لحاظ توسعه انسانی هستند. در این گونه کشورها هر سال درصد کمتری از تولید ناخالص ملی به آموزش و بهداشت اختصاص یافته و درصد بیشتری از منابع مالی صرف پرداخت بدهی خارجی و هزینه‌های نظامی شده است. با وجود موفقیت برخی کشورها در زمینه توسعه انسانی، باید این حقیقت تلخ را پذیرفت که کشورهای اسلامی راه دراز و دشواری پیش رو دارند. رویکرد ویژه به آموزش و بهداشت، بالا بردن سطح فرهنگ و افزایش و توزیع بهینه درآمد، تدوین برنامه‌های درازمدت و میانمدت و تلاش در جهت بالا بردن امید به زندگی می‌تواند در بهبود توسعه انسانی این کشورها کارساز باشد. در جدول زیر وضع کشورهای اسلامی از لحاظ توسعه انسانی از ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۰ در مقاطع پنج ساله نشان داده شده است. بر سر هم می‌توان گفت که توسعه انسانی در بیشتر کشورهای اسلامی از ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۰ روندی رو به بهبود داشته است، هرچند برخی کشورها دارای روند مطلوب و برخی دیگر روند منفی داشته‌اند. نکته دیگر اینکه شاخصهای توسعه انسانی در توسعه یافته‌ترین کشور (بحرین با رقم ۸۳۱ درصد) و توسعه نیافته‌ترین کشور (نیجریه با رقم ۲۷۱ درصد) اختلافی بسیار چشمگیر دارد. گذشته از آن، در برخی کشورها مانند ازبکستان، مولداوی و تاجیکستان شاخص توسعه انسانی در سال پایه یعنی ۱۹۸۰ نسبت به سال ۲۰۰۰ وضع بهتری داشته است؛ در برابر، کشورهایی چون ایران، تونس و اندونزی شاهد بهبود شاخص توسعه انسانی بوده‌اند.

چالشها

در تعیین درجه توسعه انسانی، مهمترین

○ با وجود کمبود منابع مالی در بیشتر کشورهای اسلامی، درصد بودجه اختصاص یافته به سوادآموزی و تأمین بهداشت بسی کمتر از هزینه‌های نظامی است. این تراژدی، مسئولیت دولتهای اسلامی را در برطرف ساختن مشکلات موجود و نیز پرداختن به وضع وخیم توسعه انسانی دوچندان کرده است.

شاخص توسعه انسانی

توسعه انسانی پایین	توسعه انسانی متوسط	توسعه انسانی بالا
ماداگاسکار	بولیوی	لیبی
سوازیلند	مغولستان	مقدونیه
کامرون	مولدووی	آنتیگوآو باربودا
لسوتو	هندوراس	مازی
جیبوتی	گواتمالا	فدراسیون روسیه
یمن	وانواتو	برزیل
موریتانی	مصر	رومانی
هاییتی	آفریقای جنوبی	مورس
کنیا	گینه استوایی	گرانادا
گامبیا	تاجیکستان	بلاروس
گینه	گابن	بوسنی و هرزگوین
سنگال	مراکش	کلمبیا
نیجریه	نامیبیا	دومینیکن
رواندا	سائوتومه و پرنسیپ	عمان
آنگولا	هند	آبانی
لریته	جزایر سلیمان	تایلند
بنین	میانمار	ساموای غربی
ساحل عاج	کامبوج	ونزوئلا
تانزانیا	بوتسوانا	سنت کویس
مالاوی	کامور	عربستان سعودی
زامبیا	لاتویس	لوکرین
کنگو	بوتان	پرو
موزامبیک	پاکستان	قرقیزستان
بروندی	نیپال	لیتوان
اتیوپی	گینه جدید پاپوا	اکوادور
جمهوری آفریقای مرکزی	غنا	ارمنستان
گینه بیسائو	بنگلادش	فیلیپین
چاد	تیمور شرقی	چین
مالی	سودان	سورینام
بورکینافاسو	کنگو	سنت وینسنت
سیرالئون	توگو	گرانادا
نیجر	لوگاندا	پاراگوئه
	زیمبابوه	تونس
		اردن
		بلیز
		فیجی
		سرلانکا
		ترکیه
		جمهوری دومینیکن
		مالدیو
		ترکمنستان
		جامایکا
		ایران
		گرجستان
		آذربایجان
		فلسطین اشغالی
		الجزایر
		السالوادور
		کیپ ورده
		سوریه
		گویان
		ویتنام
		قرقیزستان
		اندونزی
		ازبکستان
		نیکاراگوئه
		نروژ
		ایسلند
		استرالیا
		لوکرامبورگ
		کانادا
		سوئد
		سوئیس
		ایرلند
		بلژیک
		ایالات متحده آمریکا
		ژاپن
		هلند
		فنلاند
		دانمارک
		انگلستان
		فرانسه
		اتریش
		ایتالیا
		ژلاندنو
		آلمان
		اسپانیا
		هنگ کنگ
		اسرائیل
		یونان
		سنگاپور
		اسلونی
		پرتغال
		جمهوری کره
		قبرس
		باربادوس
		جمهوری چک
		مالت
		برونئی دارالسلام
		آرژانتین
		یوگسلاوی
		لهستان
		شیلی
		استونی
		لیتوانی
		قطر
		امارات متحده عربی
		اسلواکی
		بحرین
		کویت
		کرواسی
		اوروگوئه
		کاستاریکا
		لتونی
		سنت کیتس و نویس
		پاهاما
		جزایر سمیشل
		کوبا
		مکزیک
		تونگا
		بلغارستان
		پاناما
		ترینیداد و توباگو

○ گرچه میانگین نرخ بیسوادی در کشورهای اسلامی از دهه ۱۹۸۰ تا کنون رو به بهبود بوده است اما در حقیقت بیش از نیمی از جمعیت کشورهای اسلامی بیسواد یا کم سوادند. اهمیت این نکته هنگامی بیشتر نمایان می شود که بدانیم میانگین نرخ باسوادی در کشورهای اسلامی حتی از میانگین نرخ باسوادی در کشورهای در حال توسعه نیز کمتر است.

پروژه گاه علوم
رتال جابجایی

۱۳۷۸، ص ۱۴۳) و ایران، پاکستان، ترکیه، سوریه، اردن و لبنان بیشترین درصد فرار مغزها را داشته‌اند.

شاخصهای بهداشتی-درمانی: یکی از مهمترین شاخصها در این زمینه شاخص امید به زندگی است. امید به زندگی بیانگر برخورداری از امکانات بهداشتی و درمانی، خوراک و حتی درآمد و رفاه اجتماعی است. برپایه گزارش سازمان ملل میانگین امید به زندگی در کشورهای اسلامی نزدیک به ۶۰ سال است. این رقم در کشورهای جهان سوم به ۶۵ سال و در کشورهای پیشرفته به ۷۸ سال می‌رسد. کمابیش در ۳۰ درصد از کشورهای مورد بررسی، امید به زندگی کمتر از ۶۰ سال است.

از دیگر شاخصهای بهداشتی، نرخ مرگومیر کودکان کمتر از یک سال است. این شاخص می‌تواند بیانگر وضع اقتصادی، بهداشتی و درمانی، مراقبتها در دوران بارداری، زایمان و پس از آن و گویای چگونگی برخورداری از رفاه اجتماعی و اقتصادی باشد. این شاخص در ۲۵ کشور از ۴۰ کشور مورد بررسی در سال ۱۹۷۰ بیش از ۱۰۰ نفر در هر ۱۰۰۰ تولد زنده بوده است. در سال ۲۰۰۰ این شاخص بهبود یافته اما همچنان نسبت به دیگر کشورها بسیار بالا و در بیش از نیمی از کشورهای اسلامی بیش از ۵۰ نفر بوده است.

از دیگر شاخصهای مورد بررسی می‌توان به شاخص مرگومیر مادران، برخورداری از آب تصفیه شده و سیستم دفع بهداشتی فاضلاب اشاره کرد. این شاخصها در بیشتر کشورهای اسلامی بسیار پایین‌تر از کشورهای پیشرفته است.

جدول شماره ۳ شاخصهای بهداشتی و درمانی در کشورهای اسلامی مورد بررسی را در دو مقطع زمانی نشان می‌دهد:

درآمد سرانه و شاخصهای برخورداری

از امکانات و خدمات:

برخورداری از امکانات و خدمات به

شاخصها عبارت است از سواد، امید به زندگی، درآمد سرانه و شاخصهای بهداشتی-درمانی. شاخصهای زیر بعنوان مهمترین چالشهای توسعه در جهان اسلام مطرح است:

وضع سواد: گرچه میانگین نرخ بیسوادی در کشورهای اسلامی از دهه ۱۹۸۰ تاکنون رو به بهبود بوده است اما در حقیقت بیش از نیمی از جمعیت کشورهای اسلامی بیسواد یا کم سوادند. اهمیت این نکته هنگامی بیشتر نمایان می‌شود که بدانیم میانگین نرخ باسوادی در کشورهای اسلامی حتی از میانگین نرخ باسوادی در کشورهای توسعه نیافته نیز کمتر است. با وجود تأکید فراوان دین مبین اسلام بر فراگیری علم و دانش، در بیشتر کشورهای اسلامی نرخ باسوادی بزرگسالان پایین‌تر از میانگین جهانی است. در کشورهای اسلامی تنها نزدیک به ۴۰ درصد از افراد در گروه سنی ۵-۱۹ به مدرسه می‌روند در حالی که این رقم در کشورهای پیشرفته بیش از ۷۵ درصد است. (منشی‌زاده، ۱۳۷۸، ص ۱۴۱)

همچنین برپایه اطلاعات موجود در سال ۲۰۰۰ کمتر از ۵ درصد از جمعیت ۲۰ تا ۲۵ سال در کشورهای اسلامی در مراکز آموزش عالی نام‌نویسی کرده‌اند. این رقم در کشورهای در حال توسعه نزدیک به ۱۰ درصد و در کشورهای پیشرفته نزدیک به ۳۴ درصد است.

میانگین شمار مهندسان و پژوهشگران در کشورهای اسلامی ۳۳۰ نفر در هر ۱۰۰ هزار نفر است در حالی که در کشورها با شاخص توسعه انسانی متوسط ۵۸۴ نفر و در کشورها با شاخص توسعه انسانی بالا نزدیک به ۲۹۹۰ نفر است. در کنار این آمار و ارقام نگران‌کننده باید این نکته را نیز در نظر گرفت که بسیاری از این دانش‌آموختگان نیز که هزینه‌های سنگینی برای پرورش آنان صرف شده است، راهی کشورهای پیشرفته می‌شوند.

در دو دهه گذشته نزدیک به ۵۰۰ هزار تن از نیروهای متخصص از کشورهای مسلمان به کشورهای صنعتی مهاجرت کرده‌اند (منشی‌زاده،

○ در دو دهه گذشته نزدیک به ۵۰۰ هزار تن از نیروهای متخصص از کشورهای مسلمان به کشورهای صنعتی مهاجرت کرده‌اند و ایران، پاکستان، ترکیه، سوریه، اردن و لبنان بیشترین درصد فرار مغزها را داشته‌اند.

نام کشور	۱۹۸۰	۱۹۸۵	۱۹۹۰	۱۹۹۵	۲۰۰۰	۲۰۰۵
بحرین	۰	۰	۰	۰	۰/۸۳۱	۰/۸۴۶
کویت	۰/۷۷۳	۰/۷۷۷	۰	۰/۸۱۲	۰/۸۱۳	۰/۸۴۴
امارات	۰	۰	۰	۰	۰/۸۱۲	۰/۸۴۹
قطر	۰	۰	۰	۰	۰/۸۰۳	۰/۸۴۹
مالزی	۰/۶۵۹	۰/۶۳۹	۰/۷۲۲	۰/۷۶۰	۰/۷۸۲	۰/۷۹۶
لیبی	۰	۰	۰	۰	۰/۷۸۲	۰/۷۹۹
عربستان	۰/۶۴۶	۰/۶۷۰	۰/۷۰۶	۰/۷۳۷	۰/۷۵۹	۰/۷۷۲
لبنان	۰	۰	۰/۱۶۸	۰/۷۳۰	۰/۷۵۵	۰/۷۵۹
عمان	۰	۰	۰	۰	۰/۷۵۱	۰/۷۸۱
قرقیزستان	۰	۰	۰	۰	۰/۷۵۰	۰/۷۶۱
مالدیو	۰	۰/۶۲۹	۰/۶۷۶	۰/۷۰۷	۰/۷۴۲	۰/۶۷۱
ترکیه	۰/۶۱۷	۰/۶۵۴	۰/۶۸۶	۰/۷۱۷	۰/۷۴۲	۰/۷۵۰
ترکمنستان	۰	۰	۰	۰	۰/۷۴۱	۰/۷۳۸
آذربایجان	۰	۰	۰	۰	۰/۷۴۱	۰/۷۲۹
آلبانی	۰/۶۷۳	۰/۶۹۱	۰/۷۰۲	۰/۷۰۲	۰/۷۳۳	۰/۷۸۰
ازبکستان	۰	۰	۰/۷۳۱	۰/۷۱۴	۰/۷۲۷	۰/۶۹۴
تونس	۰/۵۶۶	۰/۶۱۳	۰/۶۴۶	۰/۶۸۲	۰/۷۲۲	۰/۷۵۳
ایران	۰/۵۶۳	۰/۶۰۷	۰/۶۴۵	۰/۶۸۸	۰/۷۲۱ پ	۰/۷۳۶
اردن	۰/۶۳۶	۰/۶۵۸	۰/۶۷۷	۰/۷۰۳	۰/۷۱۷	۰/۷۵۳
قرقیزستان	۰	۰	۰	۰	۰/۷۱۲	۰/۷۰۲
مولداوی	۰/۷۲۰	۰/۷۴۱	۰/۷۵۹	۰/۷۰۴	۰/۷۰۱	۰/۴۰۴
الجزایر	۰/۵۵۱	۰/۶۰۰	۰/۶۳۹	۰/۶۶۳	۰/۶۹۷	۰/۷۲۲
سوریه	۰/۵۸۰	۰/۶۱۴	۰/۶۳۴	۰/۶۶۵	۰/۶۹۱	۰/۷۲۱
اندونزی	۵۳۰	۰/۵۸۲	۱۶۲۳	۱۶۶۴	۱۶۸۴	۱۶۹۷
تاجیکستان	۰	۰/۷۴۰	۰/۷۴۰	۰/۶۶۹	۰/۶۶۷	۰/۶۵۲
مصر	۰/۴۸۲	۰/۵۳۲	۰/۵۷۴	۰/۶۰۵	۰/۶۴۲	۰/۶۵۹
کومور	۰/۴۸۰	۰/۴۹۸	۰/۵۰۲	۰/۵۰۶	۰/۵۱۱	۰/۵۴۷
پاکستان	۰/۳۷۱	۰/۴۰۴	۰/۴۴۲	۰/۴۷۳	۰/۴۹۹	۰/۵۲۷
سودان	۰/۳۷۴	۰/۳۹۵	۰/۴۱۹	۰/۴۶۲	۰/۴۹۹	۰/۵۱۲
یمن	۰	۰	۰/۳۹۹	۰/۴۳۹	۰/۴۷۹	۰/۴۸۹
بنگلادش	۰/۳۵۲	۰/۳۸۶	۰/۴۱۶	۰/۴۴۵	۰/۴۷۸	۰/۵۲۰
نیجریه	۰/۳۸۸	۰/۴۰۳	۰/۴۲۵	۰/۴۴۸	۰/۴۶۲	۰/۴۵۳
جیبوتی	۰	۰	۰	۰	۰/۴۴۵	۰/۴۹۵
موریتانی	۰/۳۶۰	۰/۳۷۹	۰/۳۹۰	۰/۴۰۰	۰/۴۳۱	۰/۴۷۷
سنگال	۰/۳۳۰	۰/۳۵۶	۰/۳۸۰	۰/۴۰۰	۰/۴۳۱	۰/۴۵۸
گامبیا	۰	۰	۰	۰/۳۷۵	۰/۴۰۵	۰/۴۷۰
مالی	۰/۲۷۹	۰/۲۹۲	۰/۳۱۲	۰/۳۴۶	۰/۳۸۶	۰/۳۳۳
صحرای غربی	۰/۳۵۱	۰/۳۷۱	۰/۳۷۲	۰/۳۹۹	۰/۳۷۵	۰/۳۹۸
چاد	۲۵۷	۰/۲۹۸	۰/۳۲۲	۰/۳۳۵	۰/۳۶۵	۰/۳۴۱
نیجر	۰/۲۵۴	۰/۲۴۶	۰/۲۵۶	۰/۲۶۲	۰/۲۷۷	۰/۲۸۱

سرمايه گذارى در زمينه‌هاى اجتماعى و اقتصادى بستگى دارد. با وجود امكانات فراوان از منابع غنى زيرزمينى گرفته تا موقعيت ممتاز جغرافيايى، بيشتر كشورهاي اسلامى به علت دخالت و نفوذ كشورهاي بزرگ، ضعف سرمايه و تكنولوجى، كمبود نيروى انساني متخصص، نبود تشكيلات درست و مديريت كارآمد و... نتوانسته‌اند چنان كه بايد از اين امكانات بهره گيرند. صدور مواد خام و عدم بازگشت سرمايه و ارزش افزوده، بر توان مالى اين كشورها براى ارائه خدمات و امكانات عمومى سخت اثر گذار بوده است. پاره‌اى از كشورهاي اسلامى نفت خيز و كم جمعيت داراى درآمد سرانه بالا هستند، ولى حتى در اين كشورها نيز به علت توزيع نامناسب درآمد ملى، نابرابرى اجتماعى وجود دارد و همه شهروندان به گونه يكسان از امكانات و خدمات عمومى بهره‌مند نمى‌شوند.

شاخص نسبت ۲۰ درصد توانگر در برابر ۲۰ درصد تهيدست، در بسيارى از كشورهاي اسلامى از ۳۰ درصد فراتر مى‌رود. اين شاخص بيانگر نابرابرى اجتماعى و شكاف درآمدى در كشورهاي اسلامى است.

گفتنى است كه بيش از نيمي از كشورهاي اسلامى داراى نرخ رشد سرانه سالانه منفى هستند. اين نكته در برخوردار نشدن شهروندان از امكانات و خدمات عمومى سخت مؤثر است. براى نمونه، در برخى كشورها در برابر بيش از ۱۰ هزار نفر، يك پزشك وجود دارد. در سنگال در برابر هر ۵۰ هزار، در سومالى در برابر هر ۳۳ هزار نفر و در تونس در برابر هر ۲۵ هزار نفر تنها يك پزشك وجود دارد. (همان، ص ۱۴۴)

از ديگر شاخصها، ميزان دسترسى شهروندان به اينترنت است. شاخص دسترسى به اينترنت در بيشتر كشورهاي اسلامى كمتر از يك نفر در هزار نفر است درحالى كه ميانگين جهاني نزديك به ۱۸ و در كشورهاي پيشرفته كمابيش ۱۱۷ نفر است.

نتيجه‌گيرى

بررسى‌ها نشان مى‌دهد كه كشورهاي اسلامى

از لحاظ توسعه انساني در ميان ديگر كشورهاي جهان وضع مناسبى ندارند و بسيارى از شاخصهاي توسعه انساني در اين كشورها نامطلوب و نگران كننده است. تنگدستى، بيسوادى، نابرابرى اجتماعى، نابسامانى اوضاع بهداشتى و درمانى، بالا بودن نرخ رشد جمعيت، پايين بودن درآمد سرانه و... از چالشهاي كشورهاي اسلامى در زمينه توسعه انساني است. بى توجه ویژه به اين چالشها و تدوين برنامه‌هاي درازمدت و ميانمدت براى رفع نگرانيهاي موجود نمى‌توان آينده‌اى روشن در زمينه توسعه انساني براى كشورهاي مسلمان ترسيم كرد.

در جهان امروز، با شكل گيرى شيوه‌هاي ویژه در زمينه‌هاي اقتصادى، اجتماعى و فرهنگى، كشورهاي اسلامى بايد خود را براى آينده‌اى روشن آماده کنند؛ آينده‌اى كه در آن، انسان محور توسعه شمرده شود و اين ممكن نيست مگر با رويكرد به توسعه انساني و پايدار. كشورها و حكومتها نقش محورى در فراهم سازى زمينه‌هاي توسعه دارند و بايد هر چه بيشتر در جهت تفاهم، هماهنگى، همكارى و همفكرى و از ميان برداشتن مشكلات داخلى، منطقه‌اى و بين‌المللى تلاش کنند. شايد برخى از مهمترين راهبردها در جهت تحقق توسعه انساني در كشورهاي اسلامى چنين باشد:

- رو آوردن به ارزشها و اصول اسلامى به منظور تدوين راهبردهاي لازم براى حفظ كرامت انساني، ايجاد برابرى و عدالت اجتماعى و دسترسى به امكانات و منافع توسعه؛

- گسترش همكاريهاي اقتصادى ميان كشورهاي اسلامى به منظور بهره‌گيرى از تجارب و امكانات موجود؛

- تلاش جامعه جهاني و بويژه سازمان ملل متحد و سازمان كنفرانس اسلامى در جهت از ميان بردن فقر، بى‌سوادى و کاهش نابرابريهاي اجتماعى در جوامع اسلامى؛

- بهره‌گيرى مناسب از موقعيت سياسى و ژئوپوليטיكى جهان اسلام در روابط و مبادلات بين‌المللى؛

○ در جهان امروز، با شكل گيرى شيوه‌هاي ویژه در زمينه‌هاي اقتصادى، اجتماعى و فرهنگى، كشورهاي اسلامى بايد خود را براى آينده‌اى روشن آماده کنند؛ آينده‌اى كه در آن، انسان محور توسعه شمرده شود و اين ممكن نيست مگر با رويكرد به توسعه انساني و پايدار.

جدول شماره ۳

نام کشور	مرگ و میر زیر یک سال ۱۹۷۰	مرگ و میر زیر یک سال ۲۰۰۰	مرگ و میر زیر ۵ سال کودکان	مرگ و میر مادران ۱۰۰۰۰ تولد	درصد برخوردار از سیستم دفع بهداشتی فاضلاب	درصد برخوردار از آب بهداشتی سالم	دسترسی به داروهای حیاتی
بحرین	۵۵	۱۳	۱۶	۴۶	۰۰	۰۰	۱۰۰-۹۵
کویت	۴۹	۹	۱۰	۵	۰۰	۰۰	۱۰۰-۹۵
امارات	۶۱	۸	۹	۳	۰۰	۰۰	۱۰۰-۹۵
قطر	۴۵	۱۲	۱۶	۱۰	۰۰	۰۰	۱۰۰-۹۵
مالزی	۴۶	۸	۹	۴۱	۰۰	۰۰	۷۹-۵۰
لیبی	۱۰۵	۱۷	۲۰	۷۵	۹۷	۷۲	۱۰۰-۹۵
عربستان	۱۱۸	۲۴	۲۹	۰۰	۱۰۰	۹۵	۱۰۰-۹۵
لبنان	۴۵	۲۸	۳۲	۱۰۰	۹۹	۱۰۰	۹۴-۸۰
عمان	۱۲۶	۱۲	۱۴	۱۴	۹۲	۳۹	۹۴-۸۰
قزاقستان	۰۰	۶۰	۷۵	۶۵	۹۹	۹۱	۷۹-۵۰
مالدیو	۱۵۷	۵۹	۸۰	۳۵۰	۵۶	۱۰۰	۷۹-۵۰
ترکیه	۱۵۰	۲۸	۴۵	۱۳۰	۹۱	۸۳	۱۰۰-۹۵
ترکمنستان	۸۲	۵۲	۷۰	۶۵	۰۰	۰۰	۷۹-۵۰
آذربایجان	۰۰	۷۴	۱۰۵	۸۰	۰۰	۰۰	۷۹-۵۰
آلبانی	۶۸	۲۷	۳۱	۰۰	۰۰	۰۰	۷۹-۰۰-۵۰
ازبکستان	۰۰	۵۱	۶۷	۲۱	۱۰۰	۸۵	۷۹-۵۰
تونس	۱۳۵	۲۲	۲۸	۷۰	۰۰	۰۰	۷۹-۵۰
ایران	۱۲۲	۳۶	۴۴	۳۷	۸۱	۹۵	۹۴-۸۰
اردن	۷۷	۲۸	۳۴	۴۱	۹۹	۹۶	۱۰۰-۹۵
قرقیزستان	۱۱۱	۵۳	۶۳	۶۵	۱۰۰	۷۷	۷۹-۵۰
مولداوی	۴۶	۲۷	۳۳	۲۸	۰۰	۱۰۰	۷۹-۵۰
الجزایر	۱۴۳	۵۰	۶۵	۲۲۰	۷۳	۹۴	۱۰۰-۹۵
سوریه	۹۰	۲۴	۲۹	۱۱۰	۹۰	۸۰	۹۴-۸۰
اندونزی	۱۰۴	۳۵	۴۸	۳۸۰	۶۶	۷۶	۹۴-۸۰
تاجیکستان	۷۸	۵۴	۷۳	۶۵	۰۰	۰۰	۴۹-۰
مصر	۱۵۷	۳۷	۴۳	۱۷۰	۹۴	۹۵	۹۴-۸۰
کومور	۱۵۹	۶۱	۸۲	۰۰	۹۸	۹۶	۹۴-۸۰
پاکستان	۱۱۷	۸۵	۱۱۰	۰۰	۶۱	۸۸	۷۹-۵۰
سودان	۱۰۴	۶۶	۱۰۸	۵۵۰	۶۲	۷۵	۴۹-۰
یمن	۱۹۴	۸۵	۱۱۷	۳۵۰	۴۵	۶۹	۷۹-۵۰
بنگلادش	۱۴۵	۵۴	۸۲	۳۵۰	۵۳	۹۷	۷۹-۵۰
نیجریه	۱۲۰	۱۱۰	۱۸۲	۰۰	۶۳	۵۷	۴۹-۰
جیبوتی	۱۶۰	۱۰۲	۱۴۶	۰۰	۹۱	۱۰۰	۹۴-۸۰
موریتانی	۱۵۰	۱۲۰	۱۸۳	۵۵۰	۳۳	۳۷	۷۴-۵۰
سنگال	۱۶۴	۸۰	۱۳۹	۵۶۰	۷۰	۷۸	۷۹-۵۰
گامبیا	۱۸۳	۹۲	۱۲۸	۰۰	۳۷	۶۲	۹۴-۸۰
مالی	۲۲۱	۱۴۲	۲۳۳	۵۸۰	۶۹	۶۵	۷۹-۵۰
صحرائی غربی	۱۴۹	۱۱۵	۱۸۰	۱۱۰۰	۳۱	۶۰	۷۹-۵۰
چاد	۱۴۹	۱۱۸	۱۹۸	۸۳۰	۲۹	۲۷	۴۹-۰
نیجریه	۱۹۷	۱۵۹	۲۷۰	۵۹۰	۲۰	۵۹	۷۹-۵۰

○ بررسی‌ها نشان می‌دهد که کشورهای اسلامی از لحاظ توسعه‌انسانی در میان دیگر کشورهای جهان وضع مناسبی ندارند و بسیاری از شاخصهای توسعه‌انسانی در این کشورها نامطلوب و نگران‌کننده است. تنگدستی، بیسوادی، نابرابری اجتماعی، نابسامانی اوضاع بهداشتی و درمانی، بالا بودن نرخ رشد جمعیت، پایین بودن درآمد سرانه و... از چالشهای کشورهای اسلامی در زمینه توسعه‌انسانی است.

۵. سازمان برنامه و بودجه، اولین گزارش توسعه‌انسانی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۷۸
۶. سازمان کنفرانس اسلامی، مباحث کشورهای و سازمانهای بین‌المللی، دفتر مطالعات امور خارجه، تهران، ۱۳۷۳
۷. سنبل، نبی، «جهان اسلام، آسیب‌پذیری و تهدیدات»، سیاست خارجی، سال یازدهم، شماره ۳، ۱۳۷۶
۸. شاپان، حمید، «وضعیت توسعه‌انسانی در کشورهای اسلامی»، مجموعه مقالات سمینار جغرافیا بستی برای گفتگوی تمدنها، دانشگاه فردوسی مشهد و مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدنها، ۱۳۸۱
۹. گنجی، محمد حسین، «مقالات سمینار جغرافی»، شماره ۱، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵
۱۰. منشی‌زاده، رحمت‌الله، جهان اسلام و تحولات ساختاری، تهران، نشر مسعی، ۱۳۷۸
۱۱. نظری، علی اصغر، ویژگیهای جغرافیایی کشورهای اسلامی، تهران، دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۴
12. World Bank, World Development Report 1996, Washington D.C, World Bank Press, 1997
13. World Bank, World Development Report 2000, op.cit.
14. UNDP, Human Development Report, New York, USA, 1992.
15. UNDP, Human Development Report, New York, USA, 2001.
16. UNDP, Human Development Report, New York, 2005

- ایجاد بازار مشترک اسلامی و گسترش فعالیت‌های بانک اسلامی و بهره‌گیری از مزایای نسبی منطقه‌ای؛

- مهار کردن رشد جمعیت و تلاش برای بالابردن سطح آموزش و مهارت نیروی انسانی؛

- پیگیری سیاست گفتگوی تمدنها در عرصه بین‌الملل به منظور کاهش تنش و بحرانهای منطقه‌ای و درون تمدنی؛

- تلاش در جهت افزایش سرمایه‌گذارها در زمینه‌های اجتماعی مانند آموزش و پرورش، بهداشت و فرهنگ و کاهش هزینه‌های نظامی؛

- پیشرفت به سوی مردم‌سالاری دینی و جامعه مدنی.

منابع:

۱. احمدیان، محمدعلی، ویژگیهای جغرافیایی کشورهای اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۳
۲. جمعه پور، محمود، «دستیابی به توسعه پایدار انسانی بر محور گردشگری»، مجموعه مقالات سمینار جغرافیا بستی برای گفتگوی تمدنها، دانشگاه فردوسی مشهد و مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدنها، ۱۳۸۱
۳. جوان، جعفر، «رونق رشد جمعیت و توسعه اقتصادی در کشورهای اسلامی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، پاییز و زمستان ۱۳۷۸
۴. جوان، جعفر، «کشورهای اسلامی و خصوصیات کلی آنها»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره اول، سال ۲۶، بهار ۱۳۷۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی